O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [14]
ISSN 2181-7324

TARIX
http://journals.nuu.uz
Social sciences
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK: 338.48:75.042:902.2

Mirzoxid ASKAROV,
PhD, dotsent, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: mirzokhid.askarov90@gmail.com

O‘zRFA Tarix instituti katta ilmiy xodimi, DSc X. Jumanazarov taqrizi asosida

IDENTIKLIKNI O‘RGANISHDA TARIXIY-ANTROPOLOGIK YONDASHUVLAR

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek identikligini o‘rganishda shakllangan tarixiy-antropologik yondashuvlarning rivojlanish xususiyatlari xorijiy tarixshunoslik doirasida tahlil qilinadi. Tadqiqotda identiklikni faqat etnogenez, tarixiy davomiylik yoki siyosiy-institutsional jarayonlar orqali izohlashdan uning kundalik hayot, ijtimoiy munosabatlar, hududiy mansublik, diniy va madaniy amaliyotlar hamda shaxsning o‘zini o‘zi identifikatsiyalashi bilan bog‘liq ko‘p qatlamli hodisa sifatida talqin etilishiga o‘tish jarayoni ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Tarixiy-antropologik yondashuv, o‘zbek identikligi, tarixshunoslik, identifikatsiya, ko‘p qatlamli identiklik.

ИСТОРИКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ИДЕНТИЧНОСТИ

Аннотация

В статье анализируются особенности формирования и развития историко-антропологических подходов к изучению узбекской идентичности в зарубежной историографии. Основное внимание уделяется переходу от интерпретации идентичности преимущественно через этногенез, историческую преемственность и политико-институциональные процессы к ее рассмотрению как многослойного и изменчивого социально-исторического явления. Рассматриваются подходы, связывающие идентичность с повседневными практиками, социальными отношениями, территориальной принадлежностью, религиозными и культурными представлениями, а также с самоидентификацией индивида и локальных групп.

Ключевые слова: Историко-антропологический подход, узбекская идентичность, историография, идентификация, многослойная идентичность.

HISTORICAL-ANTHROPOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF IDENTITY

Annotation

This article examines the development of historical-anthropological approaches to the study of Uzbek identity in foreign historiography. Particular attention is paid to the methodological shift from interpreting identity primarily through ethnogenesis, historical continuity, and political-institutional processes toward understanding it as a multilayered and dynamic socio-historical phenomenon. The study considers approaches that relate identity to everyday practices, social relations, territorial belonging, religious and cultural perceptions, as well as individual and local group self-identification.

Key words: Historical-anthropological approach, Uzbek identity, historiography, identification, multilayered identity.

Kirish. Identiklik masalasi zamonaviy tarixshunoslik va antropologiyada inson, guruh va jamiyatning o‘zini anglash jarayonlarini tushuntirishning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Ayniqsa, Markaziy Osiyo xalqlari tarixini o‘rganishda identiklik uzoq vaqt davomida etnogenez, etnik tarkib, tarixiy-madaniy davomiylik hamda milliy shakllanish jarayonlari bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilindi. Bunday yondashuvlar muayyan tarixiy guruhlarning shakllanish jarayonlarini aniqlashda muhim ilmiy asos yaratgan bo‘lsa-da, identiklikning kundalik hayotda namoyon bo‘lishi, shaxs va guruhlarning o‘zini qanday anglashlari, turli ijtimoiy va hududiy mansubliklarning o‘zaro munosabati kabi masalalarni to‘liq ochib berishga har doim ham imkon bermadi. Identiklikni tarixiy-antropologik nuqtayi nazardan o‘rganish aynan shu jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur yondashuv identiklikni faqat uzoq tarixiy jarayonlarning natijasi yoki siyosiy institutlar tomonidan shakllantirilgan hodisa sifatida emas, balki tarixiy sharoit, ijtimoiy munosabatlar, hududiy mansublik, diniy va madaniy amaliyotlar hamda kundalik tajriba bilan bog‘liq holda tahlil qilish imkonini beradi. Bunda identiklikning tayyor va o‘zgarmas shakl emas, balki turli tarixiy vaziyatlarda qayta namoyon bo‘luvchi, bir necha darajada shakllanuvchi va shaxs yoki guruh tomonidan turlicha mazmun bilan to‘ldiriluvchi hodisa ekanligi masalasi markazga chiqadi. Shu nuqtayi nazardan, tarixiy-antropologik yondashuvlarning shakllanishini alohida metodologik jarayon sifatida ko‘rib chiqish muhimdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Identiklikni o‘rganishning zamonaviy tarixiy-antropologik yo‘nalishida uning tarixiy shakllanishi, siyosiy va institutsional mexanizmlari, hududiy hamda diniy mansubliklar bilan munosabati va kundalik hayotdagi namoyon bo‘lishiga e’tibor qaratiladi. J. Schoeberlein-Engel Markaziy Osiyoda o‘zbek, tojik, musulmon va mahalliy-hududiy mansubliklarning kesishishini ko‘rsatib, rasmiy etnik tasnif bilan real o‘zini o‘zi identifikatsiya qilish o‘rtasidagi farqni asoslaydi [1]. P. Finke esa identifikatsiyani strategik tanlov, kognitiv sxemalar va siyosiy sharoit bilan bog‘lab, o‘zbeklikning hududiy mansublik bilan aloqasini yoritadi [2]. S.N. Abashin identiklikning tarixiy dinamizmi va ko‘p qatlamliligini ta’kidlaydi [3]. Yu. Slezkine va F. Hirsch sovet davlatining etnik tasnif, milliy-hududiy chegaralanish va boshqaruv mexanizmlari orqali identikliklarni institutsionallashtirishdagi rolini ochib beradi [13; 15]. A. Xalid milliy identiklik shakllanishida mahalliy musulmon ziyolilari va jadidlarning faoliyatini muhim omil sifatida ko‘rsatadi [6], A. Ilkhamov esa o‘zbek identikligini uzluksiz etnogenez

mahsuli sifatida talqin qilishni tanqid qiladi [8]. M. Kamp, W. Fierman, B.-M. Pétric, R. Zanca va J. Rasanayagam tadqiqotlarida gender, til, din, etnik mansublik va kundalik ijtimoiy tajribaning identiklik shakllanishidagi o‘rni yoritiladi [4]. Umuman, mazkur tadqiqotlar identiklikni statik kategoriya emas, balki tarixiy, ijtimoiy va siyosiy sharoitlarda shakllanuvchi ko‘p qatlamli jarayon sifatida talqin qilishga asos yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiylik, tarixiy-qiyosiy va tarixiy-antropologik yondashuvlardan foydalanildi. Identiklik tarixiy jarayon, ijtimoiy munosabat va kundalik amaliyotlarda shakllanuvchi ko‘p qatlamli hodisa sifatida tahlil qilindi. Tarixiy-qiyosiy metod orqali identiklikni o‘rganishdagi turli ilmiy yondashuvlar va ularning metodologik o‘zgarishlari qiyoslandi. Tarixiy-antropologik yondashuv asosida esa etnik, hududiy, diniy va ijtimoiy mansubliklarning o‘zaro bog‘liqligi hamda identiklikning kundalik hayotdagi namoyon bo‘lishi o‘rganildi. Shuningdek, tarixshunoslik tahlili yordamida mavzuga oid asosiy ilmiy qarashlar tizimlashtirildi.

Tahlil va natijalar. O‘zbek identikligini o‘rganishga bag‘ishlangan xorijiy tadqiqotlar tahlili mazkur masalaga yondashuvning bir necha bosqichda o‘zgarganini ko‘rsatadi. Dastlabki tadqiqotlarda asosiy e’tibor o‘zbek xalqining etnik kelib chiqishi, etnonimning tarixiy shakllanishi va sovet milliy-hududiy siyosatining natijalariga qaratilgan bo‘lsa, 1990-yillardan boshlab identiklikning kundalik hayotda namoyon bo‘lishi, turli identifikatsiyalarning o‘zaro munosabati va mahalliy subyektlik masalalari tadqiqot markaziga chiqdi. 2000-yillardan keyin esa arxiv materiallari, og‘zaki tarix va uzoq muddatli antropologik kuzatuvlarning kengayishi natijasida o‘zbek identikligini birgina etnik yoki siyosiy omil bilan izohlashdan voz kechish kuchaydi.

Bu metodologik o‘zgarishning muhim boshlang‘ich nuqtalaridan biri J.Schoeberlein-Engel tadqiqotidir. U Farg‘ona vodiysi va Samarqanddagi kundalik ijtimoiy munosabatlarda “o‘zbek”, “tojik”, “musulmon” va “samarqandlik” kabi kategoriyalarning qanday qo‘llanishini kuzatgan. Tadqiqot natijasida rasmiy milliy nomenklatura bilan kishilarning o‘zini identifikatsiyalashi o‘rtasida to‘liq moslik mavjud emasligi aniqlangan. Muallif uchun identiklikning chegaralari “harakatchan, kontekstga bog‘liq va bahsli” xarakterga ega. Shu jihatdan uning tadqiqoti o‘zbek identikligini faqat etnonim yoki davlat tomonidan belgilangan milliy mansublik sifatida emas, balki konkret ijtimoiy vaziyatlarda yuzaga keladigan identifikatsiya amaliyoti sifatida ko‘rishga asos yaratdi [1].

Schoeberlein-Engelning xulosalari keyingi antropologik tadqiqotlarda yanada rivojlantirildi. P. Finke Buxoro, Xorazm, Farg‘ona va Shahrisabz materiallari asosida identiklikni muayyan ijtimoiy vaziyatlarda amalga oshiriladigan tanlovlar bilan bog‘laydi. Tadqiqotning nomida ham identifikatsiyaning “strategic choices” va “cognitive schemas” orqali tushuntirilishi bejiz emas [2]. Finke uchun hududiy farqlar o‘zbek identikligining zaifligi belgisi emas; aksincha, aynan shu farqlar o‘zbeklikning qanday ishlashini tushuntirish imkonini beradi. Uning xulosasida o‘zbeklikni faqat genealogik kelib chiqish bilan izohlash cheklangan bo‘lib, hududiy mansublik, ijtimoiy tajriba va vaziyatga qarab o‘zgaradigan identifikatsiyalar ham hisobga olinishi kerak.

Bu natijani S.N. Abashin yanada tarixiy chuqurlikka olib kiradi. U “sart” tushunchasi hamda o‘zbek-tojik dixotomiyasini o‘zgarmas etnik chegaralar sifatida qabul qilmaydi. Uning tahlilida etnik mansublik bilan bir qatorda konfessional, mahalliy va ijtimoiy mavqega oid kategoriyalar ham kishilarning o‘zini va boshqalarni tasniflashida muhim bo‘lgan. Demak, tarixiy jamiyatda identiklikning yagona darajasi mavjud bo‘lmagan. Bu xulosa o‘zbek identikligini faqat etnogenez yoki etnonimning tarixiy evolyutsiyasi orqali tushuntirish yetarli emasligini ko‘rsatadi [3].

Shu nuqtada diniy identiklik masalasi ham o‘ziga xos daliliy ahamiyat kasb etadi. Sh. Akiner sovetlargacha bo‘lgan Markaziy Osiyoda islom aholining katta qismi uchun umumiy konfessional muhit bo‘lganini ko‘rsatadi. Shu sababli “musulmon” belgisi barcha holatlarda boshqa guruhlardan farqlovchi identifikator vazifasini bajarmagan; uning ajratuvchi ahamiyati boshqa diniy guruhlar bilan aloqa yoki qarama-qarshilik sharoitida kuchaygan [11]. Sh. Akbarzadeh esa Farg‘ona vodiysi misolida identiklikning tashqi sharoitga qarab turli qatlamlari faollashishini ko‘rsatadi [12]. Natijada diniy, hududiy va etnik mansublikni bir-biridan qat’iy ajratilgan identikliklar sifatida tasavvur qilish imkoniyati zaiflashadi.

Identiklikning ko‘p qatlamli xarakteri R. Zanca va J. Rasanayagam tadqiqotlarida kundalik hayot materiallari orqali yanada aniq ko‘rinadi. Zanca o‘zbek qishlog‘idagi ijtimoiy munosabatlarda musulmonlik, kolxozchilik va milliy mansublikning bir vaqtda mavjud bo‘lishini ko‘rsatadi [5]. Rasanayagam esa islomni faqat siyosiy dastur yoki institutsional mansublik sifatida emas, balki kundalik hayotda shakllanadigan “axloqiy tajriba” sifatida tahlil qiladi [4]. Shu tariqa identiklikni o‘rganishning empirik bazasi davlat siyosati va rasmiy hujjatlardan mahalla, qishloq, oilaviy munosabatlar va kundalik amaliyotlargacha kengaydi.

Biroq identiklikning kundalik va antropologik o‘lchamiga o‘tish sovet davlatining rolini inkor etishni anglatmaydi. Aksincha, Y. Slezkine sovet milliy siyosatini etnik farqlarni yo‘q qilgan siyosat sifatida emas, balki ularni hudud, til va ma’muriy institutlar orqali mustahkamlagan tizim sifatida tahlil qildi. Uning “kommunal kvartira” modeli sovet davlatining turli xalqlarni yagona siyosiy makonda birlashtirish bilan birga, ularni alohida milliy kategoriyalar sifatida institutsionallashtirgan paradoksini ko‘rsatadi [13].

R.G. Suny bu jarayonning uzoq muddatli oqibatiga e’tibor qaratib, sovet milliy siyosati milliy respublikalarni markazlashtirish vositasi sifatida tashkil etgan bo‘lsa-da, aynan shu institutlar keyinchalik mustaqil milliy siyosiy subyektlarning shakllanishiga zamin yaratganini ko‘rsatadi [14]. Shu sababli o‘zbek identikligining sovet davridagi rivojlanishini faqat “milliylikni bostirish” yoki aksincha, “millatni sun’iy yaratish” formulalaridan biri bilan cheklash tarixiy jarayonning institutsional murakkabligini kamaytiradi.

Bu masala F. Hirschning arxiv tadqiqotlarida yanada aniq dalillar bilan asoslanadi. U 1924-yilgi milliy-hududiy chegaralanishni faqat markaziy hokimiyat tomonidan yuqoridan amalga oshirilgan siyosiy qaror sifatida emas, balki davlat organlari, etnografik ekspertlar va mahalliy elitalarning o‘zaro ta’siri natijasi sifatida ko‘rsatadi. Ro‘yxatga olish, xaritalash va muzey amaliyotlari esa aholini milliy kategoriyalar orqali tasniflashning ilmiy-ma’muriy vositalariga aylangan. Ayniqsa, chegaralanish komissiyalarida o‘zbek vakillarining faol qatnashgani mahalliy aholining jarayondagi passiv obyekt emasligini ko‘rsatadi [15].

1924-yil masalasi o‘zbek identikligi tarixshunos-ligidagi eng muhim ilmiy bahslardan birini yuzaga keltirdi. A. Ilxamov zamonaviy o‘zbek millatini XX asr millat qurilishi jarayonida shakllangan hodisa sifatida talqin qilib, uning tarkibida o‘troq sartlar, ilk turkiy guruhlar va Dashti Qipchoq o‘zbeklari kabi tarixiy komponentlarning birlashganini ko‘rsatadi. Uning konsepsiyasida 1924-yil milliy-hududiy chegaralanish zamonaviy o‘zbek milliy shaklining “burilish nuqtasi” sifatida namoyon bo‘ladi [8].

Biroq V. Fierman bu jarayonni bitta sana bilan chegaralashga ehtiyotkorlik bilan yondashadi. U o‘zbek “millatlashuvi”ni uzoq davom etgan va ko‘p omilli jarayon sifatida ko‘rish zarurligini ta’kidlaydi [9]. B.-M. Petrik esa

O‘zbekiston jamiyati tarixan etnik tamoyil asosida tashkil topmaganini, biroq keyinchalik bunday tamoyilning kuchayishi mumkinligini ko‘rsatadi [10]. Ushbu uch pozitsiyani qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, 1924-yilni identiklikning mutlaq “boshlanishi” sifatida emas, balki avvaldan davom etayotgan madaniy, siyosiy va ijtimoiy jarayonlarning institutsional shaklga ega bo‘lgan muhim bosqichi sifatida ko‘rish ilmiy jihatdan ko‘proq izoh berish imkoniyatiga ega.

Bunday xulosani A. Xalidning tadqiqotlari yanada kuchaytiradi. Uning jadidchilikka oid dastlabki tadqiqotlari Turkiston musulmon ziyolilari orasida millat, madaniy birlik va modernizatsiya haqidagi qarashlar bolsheviklar hokimiyatidan oldin shakllanganini ko‘rsatgan. Keyinchalik “Making Uzbekistan” asarida bu qarash yanada tizimlashtirilib, o‘zbek milliy loyihasining mazmuniy asoslari mahalliy musulmon ziyolilari tomonidan ishlab chiqilgani, sovet hokimiyati esa unga institutsional shakl bergani ta’kidlanadi [6].

Shu asosda tadqiqotning asosiy natijasi sifatida o‘zbek identikligini “qadimdan mavjud bo‘lgan o‘zgarmas hodisa” yoki “sovet davrida sun’iy yaratilgan konstruksiya” tarzidagi ikki qutbli model orqali tushuntirish yetarli emasligi aniqlandi. Xorijiy tarixshunoslikning rivojlanishi, aksincha, o‘zbek identikligining tarixiy ildizlari, XX asr boshlaridagi mahalliy intellektual loyihalar, sovet davridagi institutsional shakllanish va kundalik hayotdagi ko‘p qatlamli identifikatsiyalarni yagona tarixiy jarayonning turli bosqichlari sifatida ko‘rish imkonini berdi. Bunda 1924-yil muhim institutsional burilish bo‘lsa-da, identiklikning boshlanish nuqtasi sifatida emas, undan oldingi madaniy va siyosiy jarayonlar bilan bog‘liq bosqich sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa va takliflar. Olib borilgan tarixshunoslik tahlili o‘zbek identikligini o‘rganish metodologiyasida XX asr oxiri – XXI asr boshlarida muhim o‘zgarish yuz berganini ko‘rsatdi. Tadqiqotlarda dastlab etnogenez, etnonim va milliy-hududiy chegaralanish masalalari ustuvor bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik identiklikning ijtimoiy-kontekstual xususiyati, uning ko‘p qatlamliligi, mahalliy subyektlarning roli va kundalik hayotdagi namoyon bo‘lishiga e’tibor kuchaydi. Natijada o‘zbek identikligi o‘zgarmas etnik kategoriya yoki faqat sovet siyosati mahsuli sifatida emas, balki turli tarixiy, siyosiy, madaniy va ijtimoiy jarayonlar kesishmasida shakllangan dinamik hodisa sifatida talqin qilina boshlandi. Mavjud xorijiy tarixshunoslikda davlatning milliy siyosati va sovet institutsional mexanizmlari nisbatan keng tadqiq etilgan bo‘lsa-da, mahalliy jamiyatning identiklikni shakllantirish va qayta talqin qilishdagi faol roli hamda o‘zbek tilidagi manbalarning imkoniyatlaridan foydalanish masalasi yanada chuqurroq tadqiq etishni talab qiladi. Shu bois istiqboldagi tadqiqotlarda arxiv hujjatlari, mahalliy matbuot, og‘zaki tarix materiallari, shaxsiy xotiralar va antropologik dala tadqiqotlarini o‘zaro qiyosiy tahlil qilish maqsadga muvofiq. Ayniqsa, Farg‘ona, Buxoro, Samarqand, Xorazm va boshqa hududlar misolida identiklikning umumiy va lokal xususiyatlarini qiyoslash uning ichki xilma-xilligini yanada aniqroq ochib berishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Абашин С. Н. Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. – 302 с.
2. Akbarzadeh Sh. A Note on Shifting Identities in the Ferghana Valley // Central Asian Survey. – 1997. – Vol. 16, No. 1. – P. 65-68.
3. Akiner Sh. Islam, the State and Ethnicity in Central Asia in Historical Perspective // Religion, State & Society. – 1996. – Vol. 24, No. 2-3. – P. 91-132.
4. Finke P. Variations on Uzbek Identity: Strategic Choices, Cognitive Schemas and Political Constraints in Identification Processes. – New York; Oxford: Berghahn Books, 2014. – XV, 271 p.
5. Fierman W. On Uzbek “Nationalization” // Anthropology & Archeology of Eurasia. – 2006. – Vol. 44, No. 4. – P. 80-85.
6. Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005. – 367 p.
7. Ilkhamov A. Archeology of Uzbek Identity // Anthropology & Archeology of Eurasia. – 2006. – Vol. 44, No. 4. – P. 10-36.
8. Kamp M. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. – Seattle: University of Washington Press, 2006. – 320 p.
9. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. – Ithaca; London: Cornell University Press, 2015. – 444 p.
10. Pétric B.-M. Uzbekistan Is Not a Society Based on the Ethnic Principle, but It Can Become That // Anthropology & Archeology of Eurasia. – 2006. – Vol. 44, No. 4. – P. 64-69.
11. Rasanayagam J. Islam in Post-Soviet Uzbekistan: The Morality of Experience. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 296 p.
12. Schoeberlein-Engel J. S. Identity in Central Asia: Construction and Contention in the Conceptions of “Özbek,” “Tâjik,” “Muslim,” “Samarqandi” and Other Groups. PhD dissertation. – Cambridge, MA: Harvard University, 1994. – 381 p.
13. Slezkine Y. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism // Slavic Review. – 1994. – Vol. 53, No. 2. – P. 414-452.
14. Suny R. G. The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1993. – 224 p.
15. Zanca R. Life in a Muslim Uzbek Village: Cotton Farming after Communism. – Belmont, CA: Wadsworth, 2010. – XXVIII, 212 p.